

Jarosław Pacuła

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska

ORCID 0000-0002-9972-7925

O sobie samych – z historii przestępczych nazw złodziei (na materiale z XIX wieku)

Słowa kluczowe: leksyka, socjolekt, żargon złodziejski, historia języka, etymologia

Keywords: lexis, sociolect, thieves' jargon, history of language, etymology

1.

Chociaż żargon przestępczy stanowi obiekt zainteresowania niejednego językoznawcy, a słownictwo należące do tego socjolektu prezentowane jest w licznych pracach¹, to właściwie same nazwy złodziei wciąż pozostają obszarem wymagającym opisu lub też oczekują na pogłębioną refleksję lingwistyczną. Podjęcie problemu jest tym bardziej zasadne, że wyraźna większość istniejących opracowań odnosi się do współczesnego stanu – opisują one socjolekt od drugiej połowy XX w., jednocześnie powtarzając ogólnikowe twierdzenia na temat form i znaczeń części wyrazów w rzeczywistości odziedziczonych z poprzednich stuleci, a czasami nawet bezkrytycznie przywołując błędnie postawione tezy związane z pochodzeniem wielu jednostek słownikowych².

Materiał poddany obserwacji pochodzi z opracowań rejestrujących XIX-wieczne słownictwo złodziejskie. Ekskserpcją objęto przede wszystkim teksty Karola Estreichera: *Język złodziejski* z 1859 r., *Gwarę złoczyńców* z 1867 r. oraz opracowanie *Szwargot więzienny*, wprawdzie wydane w 1903 r., ale przedstawiające zaktualizowany przez

¹ Spośród wielu opracowań na uwagę zasługują między innymi: Ułaszyn 1951; Kania 1972; Stępnia 1973; Królikowska 1975; Oryńska 1991; Małocha 1994.

² Na materiale występującym w polszczyźnie ogólnej zagadnienie nazewnictwa złodziei przedstawia Magdalena Wojtyka (2016). Z kolei Violetta Machnicka (2007) omawia istniejące dziś nazwy kategorii więźniów, spokrewnione z określeniami występującymi w gwarze złodziejskiej (w zasadzie w dużej mierze z niej się wywodzącymi). Leksyce należące do pola tematycznego „kradzież” poświęcone są natomiast moje prace: Pacuła (2020c, 2021b).

K. Estreichera rejestr słownictwa przestępczego z końca XIX w. Ponadto w krąg eksplorowanych źródeł włączono: *Słownik mowy złodziejskiej* Antoniego Kurki – tak wydanie pierwsze z 1896 r., jak i wydanie trzecie, uzupełnione z 1907 r., tekst Seweryna Udzieli *Żargon złodziejski we Lwowie z 1892 r.*³, a także artykuły Juliana Jaworskiego „*Kumać po lemersku*”. *Przyczynek do słownika lwowskiej gwary złodziejskiej z 1901 r.* oraz Józefa Stefana Ziemy *Przyczynek do słownictwa szwargotu złodziejskiego i kilka próbek poezji złodziejskiej w okolicy Dąbrowy Górniczej z roku 1890*⁴. Pomocne w komentowaniu zgromadzonego materiału językowego okazały się także późniejsze rodzime opracowania oraz słowniki i artykuły poświęcone dawnej mowie przestępczej funkcjonującej w Rosji, Niemczech czy w Ukrainie oraz te traktujące o udziale jidysz w kształtowaniu się polskiego socjolektu przestępczego.

Ze źródeł wyekscerpowano 68 nazw, ale należy podkreślić, że ich wyraźna większość występuje w co najmniej dwóch eksplorowanych opracowaniach. Trzeba również zaznaczyć, że wprawdzie *Szwargot więzienny* notuje kilkadziesiąt określeń złodziei, przy czym większość powtarza za notacjami występującymi w publikacjach wcześniejszych, a tylko dziewięć podaje jako nazwy nowe, wcześniej nienotowane. Na korpus składają się nazwy jednowyrazowe oraz w postaci wyrażeń. Zwykle tworzą one pary synonimiczne, np.: *andrus/ buchacz z doliny – andrus/ buchacz dolinowy – doliniarz, andrus/ buchacz pająkowy – pajęczeniarsz, buchacz/ andrus funio – funio*. Warto przy tym zaznaczyć, że określenia w postaci połączeń rzeczowników z przymiotnikami (np. *buchacz pająkowy*) bądź rzeczowników z wyrażeniami przyimkowymi (np. *buchacz z doliny*) potwierdzane są w opracowaniach jako istniejące wcześniej i częstsze niż nazwy jednoelementowe (np. *doliniarz*).

2.

Zgromadzony materiał słownikowy można pogrupować według kilku kategorii:

- a) ogólne nazwy złodziei: *andrus* ‘złodziej, także każdy aresztant bez względu na rodzaj występku, złoczyńca’ (Jz, Gz, Sz), ‘złodziej’ (Mz), ‘ulicznik, drab, baciarsz; złodziej, złodziej uwięziony’ (Kpl), *buchacz* ‘złodziej’ (Jz, Gz, Żz, Sz, Mz); *labun* ‘ts.’ (Jz, Gz, Sz), *szawron* ‘złodziej, oszust’ (Jz, Gz, Sz), *kiendrus* ‘ts.’ (Sz), *błatny* ‘złodziej, kolega’ (Sz), *chlastacz* ‘złodziej’ (Sz), *chlastawa* ‘ts.’ (Sz), *smyracz* ‘ts.’ (Sz);
- b) nazwy charakteryzujące – określające złodziei ze względu na jakość ich działania, doświadczenie w kradzieżach, jak: *frajer* ‘fuszer, złodziej pierwszy raz karany; złodziej początkujący’ (Jz, Gz, Sz), *sztymyp* ‘złodziej, co już był w areszcie’ (Gz, Sz), *wiarus* ‘złodziej zadekretowany, zawyrokovany’ (Gz, Sz), *metr/ meter* ‘złodziej pierwszego rzędu’ (Jz, Gz, Mz, Sz), *fryc* ‘niedoskonały złodziej’ (Gz, Sz), *wisztok* ‘złodziej niedoskonały’ (Gz, Sz), *foter* ‘stary, wytrawny złodziej’ (Szł, Sz), *myka*

³ Autor korzysta z opracowania Macieja Raka, który wydobyl manuskrypt ze zbiorów archiwalnych i omówił znajdujący się w nim materiał słownikowy w artykule opublikowanym w czasopiśmie „Socjolingwistyka” (Rak 2016).

⁴ Wykaz skrótów zastosowanych w artykule wraz z ich rozwiązaniami zamieszczono na końcu opracowania.

'złodziej początkujący' (Sz), *papracz* 'złodziej często łapany' (Sz), *giter chusen* 'głupi złodziej, głupiec' (Mz);

c) miana szczegółowe, odnoszące się do specjalności złodziejskiej; dominują tutaj określenia:

- drobnego złodzieja, kieszonkowca: *andrus od parkanu* 'złodziej kieszonkowy' (Gz, Sz), *andrus dolinowy* 'ts.' (Mz), *andrus z doliny* 'ts.' (Gz, Sz), *buchacz dolinowy* 'ts.' (Mz), *buchacz od parkanu* 'ts.' (Gz, Sz), *buchacz z doliny* 'ts.' (Gz, Sz), *doliniarz* 'ts.' (Gz, Żz, Sz), *mawicher* 'ts.' (Mz), *sajwech/zejwech* 'ts.' (Mz);
- określenia złodzieja okradającego powozy, furmanki w trakcie ich jazdy lub gdy te zatrzymują się na drodze: *andrus od potoku* 'złodziej okradający wozy, odrzynający tłumoki z powozów' (Gz, Sz), *buchacz od potoku* 'ts.' (Gz, Sz), *buchacz potokowy* 'złodziej kradnący z fur' (Mz), *konduktor* 'ts.' (Gz, Sz);
- nazwy złodzieja bielizny: *andrus pająkowy* 'złodziej, który kradnie specjalnie bieliznę' (Mz), 'ts.' (Gz, Sz), *buchacz pająkowy* 'ts.' (Gz, Sz), *pajęczeniarcz* 'złodziej bielizny' (Jz, Gz, Sz);
- miana złodzieja koni: *hołota* 'złodziej koni' (Gz), *czardinek* 'ts.' (Mz), *buchacz hołotnik/chołotnik* // *andrus hołotnik/chołotnik* 'złodziej koński' (Mz), *hołotnik/chołotnik* 'złodziej na konie' (Mz, Sz).

Obok nich sytuują się jeszcze określenia: *szacznik* 'złodziej win z piwnicy' (Gz, Sz), *szopenfeler* 'złodziej sklepowy' (Mz), *blita* 'złodziej kosztowności' (Gz, Sz), *morgenbitter* 'złodziej, który w nocy przez otwarte okna lub drzwi się wkradła' (Mz), *nachtwandler* 'złodziej włamywacz nocny' (Mz), *rolownik* 'złodziej dzienny, co kradnie we dzień' (Gz, Sz), *buchacz klawiszarz* / *andrus klawiszarz* 'złodziej wkradający się do mieszkań przy pomocy dobranego klucza lub wytrycha' (Mz), *klawiszarz* 'złodziej witrychowy' (Mz, Sz), *kurzej* 'złodziej kur' (Sz), *buchacz bojdekowy* / *andrus bojdekowy* 'złodziej strychowy' (Mz), *buchacz wichrowy* / *andrus wichrowy* 'ts.' (Mz), *buchacz dusiciel* / *andrus dusiciel* 'złodziej, który okrada śpiących po publicznych miejscach pijaków' (Mz), *dusiciel* 'ts.' (Mz), *tojter* 'ts.' (Mz), *lejkech/tejkech/lejkiech* 'ts.' (Mz) (doprecyzowanie pojawia się dopiero w trzecim wydaniu opracowania, wcześniej pojawiała się definicja ogólna – 'złodziej'), *buchacz funio* / *andrus funio* 'złodziej, któremu się lepiej powodzi, lepiej się ubiera i pyszni się tem' (Mz), *funio* 'ts.' Mz, *andrus skokowy* / *buchacz skokowy* 'złodziej pokojowy w ogóle' (Mz), *buchacz szabrowy* / *andrus szabrowy* 'złodziej włamywacz' (Mz), *szpringer* 'złodziej pokojowy' Mz, *waszer* 'złodziej, który okrada śpiących w pociągach kolejowych' (Mz).

Wszystkie wspomniane nazwy, funkcjonujące w środowisku ich twórców i – razem użytkowników – złodziei, pełnią rolę terminów odnoszących się do różnych realiów działalności przestępczej, a w przestrzeni półświatka stanowiły i – jak wynika z dostępnej literatury – stanowią obowiązującą nomenklaturę. Nazwy te skrótowo informują na przykład o tym, jaka jest specjalizacja złodzieja, wszak mówią: co stanowi jego główny obiekt zainteresowania (np. *hołotnik* kradnie konie odpoczywające przy karczmach), gdzie lub kiedy uprawia proceder (np. *pajęczeniarcz* działa na strychach, *szpringer* przetrząsa pokoje mieszkalne, za dnia realizuje swoje czynności *morgenbitter*, a nocą – *nachtwandler*), kim są jego ofiary (np. *tojter* okrada osoby zamroczone

alkoholem). Nazwy te zdradzają także stopień przygotowania złodzieja do wykonywania fachu, wskazują jego miejsce w hierarchii złodziejskiej (np. *sztymp, jołd, fryc*)⁵.

3.

Jeśli chodzi o proveniencję zgromadzonych XIX-wiecznych nazw złodziei, to omówienie zagadnienia należy rozpocząć od zaprezentowania dwóch określeń: *buchacz* i *andrus*. One to pojawiają się najczęściej we wszystkich źródłach objętych ekscerpcją, a co więcej – stanowią ośrodek wielu innych nazw przyjmujących postać wyrażań.

Nie trudno dostrzec, że określenie *buchacz* łączy się z czasownikami *buchać*, *buchnąć*. Już na gruncie XVIII-wiecznego żargonu złoczyńców miały one znaczenie ‘kraść’ i ‘ukraść’ (Jz, Gz, Mz, Żz, Sz) (Pacuła 2020a), stanowiąc rezultat neosemantyzacji (motywacja: szybkie, gwałtowne działanie; prymarnie bowiem *buchać* to ‘mocno wybijać, gwałtownie się wyłamywać’ [SWil], ‘lunąć, chlustać, rzucać się, gwałtownie się wydobywać, wybuchać’ [SW]). Zresztą wspomniane czasowniki stały się również źródłem innych złodziejskich słów: *buchanka* ‘kradzież’ (Jz, Gz, Mz, Sz), *buchawka* ‘ts.’ (Gz) (por. *bałować na buchawkę* ‘wyszukiwać gdzieby co ukraść’ [Jz, Gz, Mz, Sz]).

Bardziej złożona jest sprawa pochodzenia nazwy *andrus* (‘złodziej, także każdy aresztant bez względu na rodzaj występku, t.j. złoczyńca’ [Jz, Gz, Sz], ‘złodziej’ [Mz, Kpl, Żz]). Najprawdopodobniej jest ona zapożyczeniem z języków wschodniosłowiańskich, wszak na przykład w ruszczyźnie złodziejskiej *ándrus* [ándpɥc] to właśnie ‘przyjaciół, brat, towarzysz’, zresztą podobnie jak w potocznym języku białoruskim czy ukraińskim: *andrus* [ándpɥc] ‘brat’ (por. błrus., ukr. *andruska* [ándpɥcka] ‘siostra’, błrus. *apigiz* [anǰzɯz] ‘brat; towarzysz’; zob. Gnatúk 1896: 9; Esrj; Bondaletov 1980: 64–79). Nie ma przy tym wątpliwości, że sam eponim wywodzi się od funkcjonujących w dawnej Rusi odmianek imienia *Andrzej*: ukr. *Andrij* [Андриї] – *Andrus* [Андpɥcь], *Jan-drus* [Яндpɥcь], *Jandruch* [Яндpɥx], błrus. *Andrei* [Андpɥэ] – *Andruk* [Андpɥк], *Andrus* [Андpɥcь] (Êrmolenko 2021).

W tym miejscu należy odnieść się do innej nazwy wyekscerpowanej ze źródeł – *kiendrus*. Bez wątplenia wiąże się ona z *andrus* (lub też *jandrus* / *jędrus*) i jest jej odmianką. Henryk Ułaszyn (1951: 60–61) czyni w tej kwestii następujący komentarz:

[...] Być może, że i *kiendrus* „złodziej” powstał przez substytucję sylaby *kien-* zamiast *an-* w *andrus* właśnie celem zamaskowania znaczenia tego ostatniego wyrazu, gdy stał się powszechnie znanym w języku ogólnopolskim; dlatego też *andrus* przestał być używanym w języku złodziejskim: przestał być wyrazem tajemnym dla środowiska złodziejskiego, tym bardziej że w języku ogólnopolskim przybrał znaczenie pejoratywne.

W omawianym materiale zwraca uwagę przewaga neologizmów strukturalnych – tak wyrazowych, jak i frazeologicznych. Wśród tych pierwszych można wyodrębnić:

- a) formy urobione od innych słów socjolektalnych (zwykle od neosemantyzmów złodziejskich): *chołotnik* / *hołotnik* ‘złodziej koni’ ← *chołota* ‘koń’ (Gz, Sz) / *hołota*

⁵ Podobne grupy słownictwa wyodrębnia Stanisław Grabias (2019: 130), opierając się na materiale zgromadzonym przez Henryka Ułaszyna w *Języku złodziejskim*.

'ts.' (Mz, Sz) (znaczenie wyrazu *chołota/ hołota* pojawiło się zapewne pod wpływem ukr. żarg. pogard. *gołota* [голомта] 'bydło, koń'; zob. Llw; Garlic'ka 2014: 17–20), *doliniarz* 'złodziej kieszonkowy' ← *dolina* 'kieszeń' (Jz, Gz, Sz), *klawiszarz* 'złodziej włamujący się do mieszkań poprzez użycie dorobionego klucza lub wykorzystanie wytrychów' ← *klawis* 'klucz, wytrych' (Jz, Gz, Sz) / *klawisz* 'ts.' (Gz, Mz, Sz), *pajęczeniarcz* ← *pajęczyna* 'bielizna' (Mz, Gz) ← *pajak* 'tłumok, koszula' (Jz, Gz, Sz), *szawron* ← *szewrać* 'mówić' (Gz) / *siwrać* 'ts.' (Gz, Mz, Sz) („może utworzony od słowa: szemrać, z powodu, że rozmowy i umowy wszelkie po cichu i tajnie toczą się zazwyczaj w toku popełnienia czynu” [Sz]; por. *wyszewrać się* 'zmówić się' [Gz, Sz], *szewrany* 'powiernik, wtajemniczony, w zмовіе' [Sz]), *labun* ← *labować* 'kraść' (Jz, Gz, Sz) (por. pol. ogół. *labować* 'dogadzać sobie, używać, pozwalać sobie, hulać' [SW])⁶;

- b) formy oparte na słowach należących do polszczyzny ogólnej: *papracz* ← *paprać* (*się*) 'ryć, kopać się w ziemi, grześć' (SWil), 'ryć, grzebać, babrać gmerać, brzechtać się, chlapać się, wlać się, paskudzić, zanieczyszczać, robić coś niedbale, źle, fuszrować' (SW) (motywacja: odniesienie do jakości działania złodzieja – niweczenia okazji kradzieży, źle wykonanej czynności, zaprzepaszczenia okazji kradzieży itd.), *chlastacz* ← *chlastać* 'szargać, walać kogo błotem; niszczyć zdrowie i t.d.; uderzać po twarzy, dawać komu policzek' (SWil), 'szargać, błocić; trząść silnie, rzucać, miotać' (SW) (por. *chlast* 'naśladujący odgłos uderzenia szabli, dłoni, lub ciała padającego w błoto' [SWil], 'odgłos uderzenia albo padnięcia' [SW]) (motywacja: związek z działaniem złodzieja: odcinaniem zdobyczy i/lub upadaniem łupu, nawiązanie do odgłosu cięcia, wyłamywania itd.), *chlastawa* ← 'jw.', *smyracz* ← *smyrać* 'gmerać, łechtać; szukać, przewracać; szeleścić czym, szemrać, lekko drapać' (SW) (motywacja: odniesienie do czynności kradzenia, grzebania w cudzych rzeczach, delikatnego i cichego przetrząsania odzieży, ostrożnego szperania w meblach itd.), *kurzej* ← *kura* 'kokoszka, samica koguta' (SWil, SW) (por. *kurzeja* 'młoda kurka, kurzyca' [SWil], 'kura piejąca, nie niosąca się' [SW]) (motywacja: nawiązanie do przedmiotu kradzieży – kur, w ogóle drobiu) (Pacuła 2020c).

Jeśli chodzi o nazwy w postaci wyrażań, to z reguły opierają się one na dwóch słowach, wcześniej przedstawionych, mających sens ogólny – 'złodziej': *andrus* oraz *buchacz*. Występujące w tych nazwach przydawki charakteryzujące to najczęściej socjolektalne neosemantyzmy rzeczownikowe lub też derywowane od nich przymiotniki. Są to:

⁶ Por. istotną uwagę Klemensa Stępnia (1970: 150), która wskazuje na spotykane mylne objaśnienia proveniencji *labować/ łabować*: „Prawdziwy obraz gwary pierwszej połowy XIX wieku zaciemnia jeszcze bardziej wydany dwadzieścia lat później *Żargon mowy przestępców* W. Ludwikowskiego i H. Walczaka z 1922 r. W słowniku tym znajdujemy 70 procent w ogóle niezmienionego pod względem formalnym i semantycznym materiału słownikowego, zaczerpniętego ze *Szwargotu więziennego* Karola Estreichera (zresztą bez udokumentowania tego faktu). [...] Podobnie u Estreichera zanotowano formę: «łabować» – kraść i kolejny za nią pod względem alfabetycznym wyraz: «łachować» – śmiać się. U Ludwikowskiego i Walczaka zarówno forma «łabować się», jak i «łachować się» oznaczają śmiać się, mimo że w obu porównywanych słownikach znajduje się forma «łachowny» (więc nie «łabowny») śmieszny. Pomyłek tego rodzaju jest wiele [...]”. Przy okazji wypada zaznaczyć, że formacje z sufiksem *-un* są spotykane w polszczyźnie południowokresowej, a to może wyjaśniać obecność postaci *labun*.

- *andrus/ buchacz z doliny* | *andrus/ buchacz dolinowy* – *dolina* ‘kieszeń’ (Jz, Gz, Sz),
- *andrus/ buchacz od potoku* | *andrus/ buchacz potokowy* – *potok* ‘powóz, wóz, fura’ (Jz, Gz, Sz) / *potoka* ‘fura, wóz’ (Mz, Sz),
- *andrus/ buchacz pająkowy* – *pająk* ‘tłumok, koszula’ (Jz, Gz, Sz),
- *andrus/ buchacz szabrowy* – *szaber* ‘dłuto’ (Jz), ‘dłuto, żelazo do łamania murów i świder do dziurawienia murów, narzędzie do wyłamywania sklepów’ (Sz), ‘złodziejskie narzędzie do włamywania się w ogóle’ (Mz) (przy czym *szaber* ← jid. *szab(b)er* [שאַבֶּר] ‘łom, włamanie’ ← hebr. *szābar* [שָׁבַר] ‘łamać’ (Małocha 1994: 136–137, 151; Brzezina 1986: 67⁷),
- *buchacz/ andrus bojdekowy* – *bojdek* ‘strych’ (Mz, Sz) (przy czym *bojdek* ← jid. *buidem/ boidim* [בוידיעם] ‘strych’ ← nm. pot. *Boden* ‘strych, piętros’ / *Dachboden* ‘poddasze’),
- *buchacz/ andrus skokowy* – *skok* ‘kradzież pokojowa’ (Mz, Sz),
- *buchacz/ andrus wichrowy* – *wicher/ wichura* ‘góra, strych’ (Sz) / *wichura* ‘wyżyna’ (Mz),
- *andrus/ buchacz od parkanu* – *parkan* ‘kołnierz’ (Mz),
- *buchacz/ andrus funio* – *funio* ‘złodziej, któremu się lepiej powodzi, lepiej się ubiera i pyszni się tem’ (Mz) / *funia* ‘zarozumialec’ (Kpl, Sz) (por. kresowizm *funio* ‘ważniak’ (Kurzowa 1983: 160; Rieger 1996: 231).

Poza neologizmami strukturalnymi w grupie XIX-wiecznych nazw złodziei można dostrzec szereg neosemantyzmów wyrazowych:

- *wiarus* ‘złodziej zadekretowany, zawyrokovany’ ← ‘dzielny, bitny żołnierz, mianowicie stary a dziarski’ (SWil), ‘stary a dziarski żołnierz; wierny, dzielny człowiek’ (SW) (motywacja: nawiązanie do doświadczenia złodzieja, jego nieugiętości w popełnianiu przestępstw mimo wcześniejszych wyroków),
- *konduktor* ‘złodziej gościńcowy, odrzynacz tłumoków’ ← ‘przewodnik podróży, np. dyliżansu’ (SWil), ‘czuwający nad bezpieczeństwem podróżnych i kontrolujący bilety’ (SW) (motywacja: odniesienie się do specjalizacji złodziejskiej i miejsc dokonywania kradzieży – okradania podróżnych na dworcach, odcinania bagażu przyzycznego do powozu),
- *fryc* ‘niedoskonały złodziej’ ← ‘nieobeznany z czem, nowicjusz’ (SWil), ‘człowiek niedoświadczony, początkujący w jakim fachu, nieobyty, nowicjusz; młody, wyzwolony parobek, chłopiek’ (SW) (motywacja: odniesienie się do braku doświadczenia złodzieja),
- *frajer* ‘fuszer, złodziej pierwszy raz karany; złodziej początkujący’ ← ‘człowiek wolny od wszelkiego zajęcia się; próżniak; u szulerów, nieznający gry, łatwo ograć dający frię; nowicjusz’ (SWil), ‘człowiek nieznający gry w karty; przenośnie: człowiek naiwny, nieświadomy, nowicjusz, fryc’ (SW) (motywacja: jw.)⁸,

⁷ Dyskusja nad etymologią słowa *szaber* w polszczyźnie pozostaje sprawą otwartą, chociaż toczy się ona co najmniej od połowy ubiegłego wieku; por. m.in.: Milik 1947; Doroszewski 1948; Zajączkowski 1950; Słuszkiewicz 1951.

⁸ Na marginesie warto wspomnieć, że na gruncie polszczyzny ogólnej wyraz *frajer* pojawił się jako pożyczka z niemieczyzny (*Freier*) i stał się podstawą żargonowej nazwy złodzieja nieudaczniaka; nie powinno się tutaj doszukiwać udziału ruszczyzny socjolektalnej, na co wskazuje choćby

- *metr/ meter* ‘złodziej pierwszego rzędu’ ← ‘nauczyciel; zajęc stary, tak obrotny, że go uszczuć trudno’ (SWil), ‘nauczyciel; człowiek jedyny do czego, zuch, mistrz, majster; zajęc przebiegły w ucieczce’ (SW) (motywacja: odesłanie do dużego doświadczenia złodzieja, jego sprytu, sprawności, długiego uprawiania przez kogoś fachu złodziejskiego).

W zgromadzonym materiale językowym szczególną uwagę zwracają zapożyczenia z języka niemieckiego i z jidysz, przy czym należy założyć, że miała rolę w ich transmisji do polskiego socjolektu odegrał Rotwelsch, tj. socjolekt podróżujących rzemieślników, włóczęgów i złodziei (tym samym nie powinna zaskakiwać obecność niektórych słów w mowie przestępców innych narodowości)⁹. Do omawianej grupy określić zaliczyć trzeba następujące nazwy złodziei:

- *marwicher* ‘złodziej kieszonkowy’ – Rot. *merwiachen/ marwiachen* ‘kraść’ (Gau, Wj), jid. *marwicher* [מאַרוויכער] ‘złodziejaszek’ (nm. jid. *meviechenen/ ma(r)wiechen(en)* [Jü], zach. jid. *marvichen* [Wj, DdG], wsch. jid. *marviekh* [HoYL], hebr. *marwi’ach* [מַרְוִיַּח] ‘zyskać, zarobić’) (por. ros. *marwicher* [марвихер] ‘złodziej doskonały w kradzieżach kieszonkowych, mistrz kradzieży kieszonkowej’ [BmT] / *marawicher* [маравихер] ‘ts.’ [Bm, BmT, Szp] / *marowicher* [маровихер] ‘ts.’ [Szp], por. też ros. żarg. *wicher* [вихер] ‘kieszonkowiec’ [Szp], *wichra* [вихра] ‘zwierzchnik kieszonkowców’ [Szp]),
- *foter* ‘doświadczony złodziej’ – Rot. *Vater* ‘złodziej mistrz’ (Gau) (dosł. ‘ojciec’),
- *szopenfeler* ‘złodziej sklepowy’ – Rot. *Schottenfeller* ‘ts.’ (Rot), jid. *szope* [שׁוֹפֵעַ] ‘sklep, stragan, szopa’ + *feld* [פֿעלד] ‘pole, obszar’ ← nm. *Schuppen* ‘szopa’, *Feld* ‘pole’ (por.: *szopenfeldziarz* ‘złodziej popełniający kradzież w sklepie lub w magazynie w czasie kupna i w obecności personelu’ [Żp], ros. *szopienfiller* [шопенфуллер] ‘złodziej, który zajmuje się wyłącznie kradzieżami w sklepach jubilerskich’ [BmT, Bm, Szp] / *szopiemfiller* [шопемфуллер] ‘ts.’ [Bm, Szp] / *szottienfiller* [шоттенфуллер] ‘ts.’ [Wa] / *szottienfeller* [шоттенфеллер] ‘złodziej sklepowy odwracający uwagę sprzedawców w celu zabrania towarów z lady’ [WjL]),
- *jold* ‘niedoświadczony złodziej’ – Rot. *Jeled* ‘mały chłopiec; ktoś niedojrzały’ (Rot), zapewne zapośredniczone przez jidysz z hebr. *jeled* [יֶלֶד] ‘dziecko’ (por. ros. *jold* [ѐлд] ‘osoba nienależąca do przestępczego świata’ [BmT] / *jeld* [елд] ‘ts.’ [Wa, Bm, Szp]),
- *wisztok* ‘niedoświadczony złodziej’ – Rot. *Wittstock* ‘głupiec, naiwniak, osoba bez obycia’ (Die) (zob. AwU),
- *springer* ‘złodziej pokojowy’ – Rot. *Springer* ‘kajdany; kajdaniarz’ (Rot, Gau, DdG) (nm. dosł. ‘skoczek’), jid. *springer* [שפּרינגער] ‘ts.’ (nm. *Sprung* ‘skok’, jid. *szprung* [שפּרונג] ‘ts.’) (por.: *spring/ szpryng* ‘nagła kradzież dzienna z przedpokoju lub mieszkania; kradzież mieszkaniowa w ogóle’ [Żp], *springowiec/ szpryngowiec*

czas pojawienia się w niej słowa *frajer* [фрайер/ Фраер]: ‘ogólne nazwanie ofiary’ (1909 r. – WjL, 1912 – Wa), ‘ofiara złodzieja kieszonkowego lub innego oszusta; naiwniak’ (1908 r. – BmT, 1923 r. – Bm, 1927 r. – Szp).

⁹ Wiele z nich podaje Maria Brzezina w pracy *Polszczyzna Żydów. W rozdziale Elementy żydowskie w gwarze złodziejskiej* (s. 105–108) odnajdujemy m.in. wyrazy: *foter*, *jold*, *lejkech*, *tojter*, *sajwech*.

- ‘prędkiej złodziej kradnący z przedpokoju lub mieszkania; złodziej sklepowy’ [Żp], *iść na szpring/ iść na szpryng* ‘otworzyć mieszkanie i ukraść z wieszaka’ [Żp], *szpringer/ szpringowiec* ‘złodziej okradający «skokiem» mieszkania” [Ułaszyn 1951: 52; Brzezina 1986: 107]; Rot. *Schaispringer* ‘złodziej kradnący za dnia’ [Rot, Gau, DdG] [dosł. ‘skoczek narciarski’], *Scheinspringer* ‘złodziej okradający puste domy w czasie żniw’ [Rot, Gau, DdG]; zob. omawiane tutaj *andrus skokowy, buchacz skokowy, skokowiec*; por. pol. żarg. *skakier* ‘złodziej mieszkaniowy, przedpokoju’ [Żp], ros. żarg.: *skakar’* [скакарь] ‘złodziej włamujący się do mieszkań, działający zdecydowanie, bez specjalnych przygotowań i bez użycia specjalnych narzędzi’ [BmT, Wa, Szp, Bm], *skakacz* [скакач] ‘ts: [Wa, Szp, Bm], *skakun* [скакун] ‘ts: [Szp, Bm], *skakunczik* [скакунчик] ‘ts: [Szp]),
- *sajwech/ zejwech* ‘złodziej kieszonkowy’ – Rot. *Se(e)wacher/ Se(e)bächer/ Sewecher/ Sebecher* ‘złodziej, kieszonkowiec’ (Rot, Gau, DdG), *sewachsen/ seweichen* ‘kraść’ (Rot, Gau, DdG), jid. *sôwach*, hebr. *zâbac h* [זָבַח] ‘składać w ofierze; ofiara’ (por. *zejwech* ‘kieszonkowiec’ [Żp]) (Thiele 1842: 298; Günther 1913: 151; Althaus 1963: 153),
 - *szacznik* ‘złodziej kradnący wina z piwnic’ – Rot. *Schächer* ‘oberżysta, karczmarz; piwo, sycera’ (Die) (hebr. *schekär* [שֶׁכָּר] ‘napój odurzający’ [Thiele 1842: 305]) lub Rot. *schächten* ‘odcinać, odbijać coś z zamiarem kradzieży’ (Rot, Gau, Wj) (Zimmermann 1847: 163) (por. Rot. *Schächerfetzter* ‘złodziej okradający karczmy’, *Fetzter* ‘łupieżca, kat, złodziej’ [Günther 1912a: 9]; por. ukr. żarg. *szacher-macher* [шáчep-мáчep/ шáчep-мáчep] ‘oszustwo, kręctwo; oszust’ [Llw], z jid. *szacher-macher* [שאכער-מאכער] od nm. *Schächer* ‘oszust, złodziej ← *schachern* ‘prowadzić nieuczciwe interesy, oszukiwać’ i *Macher* ‘działacz’ ← *machen* ‘robić, czynić’),
 - *sztymyp* ‘złodziej, który przebywał w areszcie, dał się przyłapać na kradzieży’ (też: ‘czyn karygodny’, ‘niebezpieczeństwo, błąd, uchybienie’, ‘czyn godny potępienia’, ‘podejrzeenie’) – Rot. *Stumpf* ‘zły, wściekły, ponury, niechętny, gniewny’ (Gau, Rot) (Słuszkiewicz 1951: 12) (por. lwowski, południowokresowy wyraz *sztemp* ‘wstyd, kompromitacja’ [← ukr. żarg. *sztemp/ sztimp* [штeмп/ штuмп] [AwU; Llw; Omecins’kij 1983: 190–199], na co wskazują jego znaczenia w mowie przestępczej: ‘czyn karygodny’, ‘niebezpieczeństwo, zagrożenie, błąd, uchybienie’, ‘czyn godny potępienia’, ‘podejrzeenie’ [Górawski 1982: 116; Młotek 1989: 65; Habela, Kurzowa 1989: 55; Seiffert 1992: 137; Rieger 1996: 244]) (por. ros. żarg. *sztymyp* [штuмuмп] ‘osoba, której kradzież wykryto i która zaczyna zdradzać innych’ [BmT], ‘ofiara włamywacza, złodzieja’ [WjL, Wa, Bm, Szp]),
 - *tojter* ‘złodziej, który okrada śpiących po publicznych miejscach pijaków’ – jid. *tojt* [טויט] ‘śmierć, umarły, martwy’, od nm. *Tod* ‘śmierć’,
 - *lejkech/ lejkiech/ lejkech* ‘juw.’ – jid. *lekech* [לעקער] ‘słodysz, piernik, twarde ciasto’ (być może przy powstaniu metaforycznej nazwy w grę wchodziło nawiązanie do „twardego snu” lub „słodkiego snu” okradanych),
 - *nachtwandler* ‘złodziej włamywacz nocny’ – nm. *Nachtwandler* ‘lunatyk’, dosł. ‘nocny spacerowicz’,
 - *morgenbitter* ‘andrus lub buchacz pukający na dzień dobry’ (Mz) – nm. *Morgen! / Guten Morgen!* ‘Dzień dobry!’, *bitten* ‘prosić’, jid. *morgn* [מאָרגן] ‘rano, poranek’,

betn/ bitn [בעטן] ‘prosić’ lub – nie mniej prawdopodobne – nm. *Morgen* ‘poranek, dzień’, *bitter* ‘przykry, gorzki’, jid. *morgn* [מאָרגן] ‘rano, poranek’, *biter* [ביטער] ‘gorzki, nieprzyjemny’ (por.: *gitmorgenbitter* ‘złodziej mieszkaniowy kradnący z rana’ [Żp], ros. *guten morgen* [зүгтєн моргєн] ‘szczególny rodzaj kradzieży – okradanie gości hotelowych [Wa, BmT] / *dobroje jutro* [доброе утро] ‘ts.’ [Wa, BmT, Szp]; por. *Gitmorgen winszen* ‘okraść kogo rano, lub nad ranem’ [Mz] – nm. *guten Morgen* ‘dzień dobry’, *wünschen* ‘życzyć, składać życzenia’, jid. *gutn morgn* [גוטן מאָרגן] ‘ts.’, *wiszn* [ווינטשן] ‘ts.’),

- *blita* ‘złodziej kosztowności’ – Rot. *Blüthe* ‘podrabiane pieniądze, dukaty’ (Rot, Gau) (Zimmermann 1847: 123) (por. *blit* ‘złoto’ [Jz], ‘dukat’ [Sz]),
- *giter chusen* ‘głupi, niedoświadczony złodziej, nowicjusz, głupiec’ – jid. *guter* [גוטער] ‘ts.’; od nm. *guter* ‘dobry’ + *chosn* (*chasanim*) [חתן] ‘pan młody’, od hebr. *chatan* [חָתָן] / *chatanim* [חָתָנִים] ‘oblubieniec, pan młody’; Rot. *Chosem* ‘wybranek, kochanek, kawaler’ (Rot, Die) / *Chosen* ‘ts.’ (Jü, Die), *Chusen* ‘ts.’ (Wj),
- *waszer* ‘złodziej, który okrada śpiących w pociągach kolejowych’ – Rot. *Wäscher* (Rot), nm. dosł. *waschen* ‘myć’, jid. *waszn* [וואַשן] ‘myć, prać’ (por. pol. żarg. *mojkarz* ‘złodziej kolejowy, usypiający pasażerów’ [Żp], ros. żarg. *mojšczik* [моїщук] ‘złodziej zaangażowany w kradzieże wyłącznie na stacjach kolejowych oraz w pociągach’ – „myje” ofiarę [BmT, Wa, Bm, Szp])¹⁰,
- *blatny* ‘złodziej, kolega’ – jid. *blate* [בלאַטע] / *blat* [בלאַט] ‘liść, kartka, list polecający’, od nm. *Blatt* ‘ts.’, może też związany z Rot. *Platt* ‘swój, mówiący tym samym językiem, znajomy, przyjaciel, ktoś niezawodny, zaufany’ (Rot, Gau) (por.: Rot. *Platte* ‘banda, gang’ [Rot], *Blatten/ Blatter* ‘drań, szelma’ [Die, Rot]; por. ros. żarg. *blat* [блат] ‘poręczenie, znajomości, dojścia; komitywa’ [BmT, Bm, Szp], *blatnoj* [блатной] ‘kryminalny, charakterystyczny dla przestępcy; członek grupy przestępczej’ [BmT], ‘kryminalny; kryminalista; związany z półświatkiem’ [Bm, Wa, Szp] i *blatskij* [блатский] ‘swój, swojak, ktoś bliski przestępcy’ [Bm, Szp]) (Bykov 1994; Bliarski 1995; Gračev 2005: 20–22; Gračev, Mokienco [red.] 2008: 57–63; Zornickij 2012).

Warto przy okazji przywołać notowane w źródłach określenia osób współdziałających ze złodziejami. Ich proveniencja jest podobna do części określeń wymienionych powyżej:

- sens ‘stosunki ze złodziejami utrzymujący, utrzymująca’ mają wyrażenia: *giter brider* (nm. *guter* ‘dobry’ + *Bruder* ‘brat, towarzysz’, jid. *guter* [גוטער] ‘ts.’ + *bruder* [ברודער] ‘ts.’) oraz *gite szwester* (nm. *gute* ‘dobra’ + *Schwester* ‘siostra’, jid. *gute* [גוטע] ‘ts.’ + *szwester* [שוועסטער] ‘ts.’),
- znaczenie ‘ prostytutka współpracująca ze złodziejem’ posiadają rzeczowniki: *nafke* (Rot. *nafke* ‘ prostytutka’ [Gau, DdG, Wj], jid. *nafke* [נפקה] ‘nierządnica’ [Günther 1910: 233; Ułaszyn 1951: 32; Małocha 1994: 141, 145]) oraz *chonte*

¹⁰ Przy okazji warto nadmienić, że spotykane dziś w polszczyźnie i ruszczyźnie socjolektalnej znaczenie wyrazu *mojka*/ ros. *мойка* – ‘brzytwa, żyłетка, nóż’ – jest wtórne, prawdopodobnie wiąże się z faktem, że złodzieje używali różnych ostrych narzędzi do przecinania kieszeni lub odzieży podróżnych.

(Rot. *chonte* ‘ prostytutka’ [Rot, Gau, DdG, Jü] [Günther 1912b: 247–248; Ułaszyn 1951: 32; Brzezina 1986: 108; Małocha 1994: 142, 145; Altbauer 2003: 147]; pochodzenie nazwy nie jest jasne, ale z reguły językoznawcy wskazują, że określenie jest jidyszyzmem opartym na hebraizmie *chanut* [חנות] ‘sklep, miejsce targu, sprzedaży’ [Gutknecht 2014: 17]; por. Rot. *chontenbajes* ‘burdel, dom publiczny’ [Gau, Jü], *chone* ‘ prostytutka’ [Kirschner 1930: 1254–1268]).

Co więcej, w źródłach objętych ekscerpcją pojawiają się też inne feminatywy, acz są one urobione od przedstawionych wcześniej form męskich: *andruska*, *frycówka* czy *buchaczka*. Więcej żeńskich nazw odnotowują opracowania późniejsze, jak na przykład *Żargon mowy przestępczej* (Żp) z 1922 r., w którym można spotkać m.in. określenia: *jugaczka* (← *jugacz* ‘zawodowy złodziej’ ← *jugać* ‘kraść’), *kinderka* (← *kinder/ kimber* ‘złodziej; nocny włamywacz’), *marucha* ‘złodziejka, kochanka’ czy *szmara* ‘ts.’¹¹.

Wyraźne wpływy jidysz nie powinny zaskakiwać, wiadomo bowiem, że w XIX w. kontakty między ukraińskim, rosyjskim czy polskim a żydowskim półświatkiem przestępczym (zwłaszcza w Galicji) były intensywne. Z pewnością zaznaczyły się zatem również w mowie tych grup społecznych (zob. m.in. Tomaszewski, Żbikowski 2001).

Jest jeszcze jedno określenie, które wynotowano ze źródeł, a które należałoby przyporządkować do grupy pożyczek – to nazwa *myka*. Trudno jednoznacznie ustalić proveniencję wyrazu, tym bardziej że notowany jest tylko raz jako słowo obecne w mowie przestępczej na Wołyniu; biorąc pod uwagę sens, w jakim nazwa funkcjonowała w języku przestępczym, prawdopodobny staje się jej związek z trzema żargonizmami ukraińskimi: *mykityty* [мукітуму] ‘oszukiwać, wprowadzać w błąd’, *mikaty* [мікату] ‘kraść, rabować’ lub *mykita* [мукіта/ мукіма] ‘wieśniak, głupiec’ (zob. Llw). Widoczne są związki znaczeniowe wspomnianych ukrainizmów i wyrazu obecnego w polskim socjolekcie – chodzi wszakże o złodzieja i krętacza, w dodatku młodego, niedoświadczonego, naiwnego. Nie do końca przekonujące pozostaje zatem sugerowane niekiedy wywodzenie nazwy *myka* od rumuńskiego *mic* ‘mały’ (Gorbač 1974: 24).

Równie niejednoznaczna w określeniu proveniencji jest nazwa *czardinek* ‘konio-krad’. Nie ma wątpliwości, że została urobiona od innego złodziejskiego słowa – *czardin* ‘kradziony koń’. Skąd jednak w ówczesnej mowie przestępczej *czardin*? Opracowanie etymologii wymaga odrębnego namysłu, wszak: po pierwsze, leksem może być związany z ukrainizmem *czereda* [череда] ‘gromada, tłum; stado bydła, owiec itd.’ (na co poniekąd wskazuje notowana także w opracowaniach forma *czeredyna* ‘wierzchowy koń’), po drugie, wyraz *czardin* może wywodzić się od węgierskiego *csárda* ‘gospoda; dawniej: karczma przydrożna, oddalona od osad, często stanowiąca przystanek dla złodziei’ (Bárczi, Országh, Balázsi (red.) 1992), po trzecie wreszcie, wyraz może w jakimś stopniu odwoływać się – w wyniku adideacji względem dwóch wymienionych możliwych wyrazów źródłowych – do cyganizmu *čordo* ‘ukradziony, skradziony’ (Gorbač 1974: 24). Warto podkreślić, że we wszystkich trzech możliwych etymologiach związki, asocjacje semantyczne są wyraziste.

¹¹ Bliższą prezentację wspomnianych tutaj określeń odnoszących się do kobiet znajdzie czytelnik w artykule *Leksyka dotycząca „najstarszego zawodu świata” w polskim socjolekcie przestępczym z XIX i początku XX wieku* (Pacuła 2020b).

Zwracając uwagę na tak liczny udział pożyczek w budowaniu zasobu słownictwa złodziejskiego, trzeba zarazem podkreślić, że wykorzystywanie zapożyczeń z języków obcych to jeden ze sposobów tworzenia w socjolektach środowisk zamkniętych wyrazów podporządkowanych tajności zamierzonej (Grabias 2019: 134–137).

Ciekawych spostrzeżeń na temat zgromadzonego materiału dostarcza zestawienie uwzględniające kryterium zasięgu jego występowania. Oparcie się na informacjach podawanych przez autorów poszczególnych źródeł objętych ekscerpcją pozwala na opracowanie wykazu, z którego wynika, że zasadniczo w materiale dominują nazwy charakterystyczne dla języka złodziejskiego używanego w Galicji; tylko kilka z nich jest poświadczonych jako typowe dla socjolektu funkcjonującego w Kongresówce¹². I tak:

- a) słownictwo używane w Galicji to między innymi: *andrus* (Jz, Mz, Kpl, Sz: 1, 2, Mz: „złodziej w zachodniej Galicji”), *andrus dolinowy* (Mz: 2), *andrus od parkanu* (Gz, Sz: 2), *andrus od potoku* (Gz, Sz: 2), *andrus pająkowy* (Gz, Sz: 2), *andrus z doliny* (Gz, Sz: 2), *blita* (Gz, Sz: 1), *buchacz* (Jz, Gz, Sz: 2, Mz: „złodziej we wschodniej Galicji”, Żz: 2), *buchacz dolinowy* (Mz: 2), *buchacz od parkanu* (Gz, Sz: 2), *buchacz od potoku* (Gz, Sz: 2), *buchacz pająkowy* (Gz, Sz: 2), *buchacz potokowy* (Mz: 2), *buchacz z doliny* (Gz, Sz: 2), *chlastacz* (Sz: 27, 1), *chlastawa* (Sz: 1, 27), *czardinek* (Mz: 2), *doliniarz* (Gz, Sz: 1, Żz: 2), *frajer* (Sz: 2, 1, 27), *fryc* (Gz, Sz: 2), *hołota* (Gz: 2), *kiendrus* (Sz: 1), *konduktor* (Gz, Sz: 2), *łejkech/ lejkiech* (Mz), *mawicher* (Mz: 2), *morgenbitter* (Mz: 2), *myka* (Sz: 30), *pajęczeniarcz* (Jz, Sz: 1), *papracz* (Sz: 1, 27), *rolownik* (Gz, Sz: 2), *sajwech* (Mz: 2), *smyracz* (Gz, Sz: 1, 27), *szacznik* (Gz, Sz: 2), *szopenfeler* (Mz: 2), *sztymy* (Gz, Sz: 2), *wiarus* (Gz, Sz: 2), *wisztok* (Gz, Sz: 2);
- b) do słownictwa obecnego w języku złodziejskim na terenach Królestwa Polskiego należą: *andrus* (Jz, Gz, Sz: 3), *blatny* (Sz: 30), *metr* (Gz, Sz: 3), *szawron* (Jz, Gz, Sz: 3), *nachtwandler* (Mz: 3), *labun* (Jz, Gz, Sz: 3);
- c) określenie *foter* (Szł: 12, Sz: 12), poświadczone jako występujące w Zagłębiu Dąbrowskim, które to przez długi czas zależne było od Prus, a od 1807 r. stanowiło część Księstwa Warszawskiego i – późniejszego – Królestwa Polskiego, podlegających Rosji.

Wypada przy tym podkreślić, że tak wyraźna dominacja słownictwa należącego do galicyjskiego socjolektu złodziejskiego nie powinna być odczytywana wyłącznie jako konsekwencja doboru źródeł (miejsca ich wydania czy pochodzenia autorów). Udział leksyki wskazywanej w tekstach źródłowych jako funkcjonująca w Galicji nie jest aż tak silnie przeważający w przypadku słownictwa należącego do kategorii innych niż omawiana w niniejszym artykule.

¹² Zastosowane numeryczne odniesienia do miejscowości: 1 – Kraków, 2 – Lwów, 3 – Warszawa, 4 – Stanisławów, 5 – Cieszyn, 6 – Lublin, 7 – Łódź, 8 – Grudziądz, 9 – Kołomyja, 10 – Białystok, 11 – Lida, 12 – Dąbrowa Górnicza, 13 – Bielsk, 14 – Garwolin, 15 – Opoczno, 16 – Puławy, 17 – Radom, 18 – Sandomierz, 19 – Sieradz, 20 – Sosnowiec, 21 – Chęciny, 22 – Stryj, 23 – Tarnów, 24 – Tomaszów Rawski, 25 – Wadowice, 26 – Chełm, 27 – Wiśnicz, 28 – Włocławek, 29 – Włodzimierz Wołyński, 30 – Wołyń, 31 – Wołkowysk.

4.

Zmierzając ku końcowi wywodu, należy podkreślić, że niemal wszystkie zgromadzone XIX-wieczne określenia złodziei przetrwały próbę czasu, a po zjednoczeniu ziem polskich w jeden organizm (w 1918 r.) okazały się nazwami powszechnie występującymi w mowie przestępczej niemal we wszystkich regionach kraju. Jeśli bowiem przyjrzymy się notacjom występującym w *Żargonie mowy przestępczej* (Żp) z 1922 r. oraz obecnym tam wzmiankom dotyczącym miejsca pochodzenia informatorów, od których autorzy opracowania otrzymali materiał, okaże się, że nazwy pierwotnie charakterystyczne dla jednego regionu upowszechniły się na innych obszarach, w miejscowościach niegdyś leżących w różnych zaborach: *andrus* 'urwis, przygodny złodziej': 1, 2; *buchacz* 'złodziej': 9, 1, 2, 4, 22; *buchacz dolinowy/ doliniarz* 'złodziej kieszonkowy': 10, 13, 21, 26, 5, 7, 12, 2, 7, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 3, 28, 29; *foter* 'wytrawny złodziej': 20; *frajer* 'głupiec, nieobeznany z fachem złodziejskim': 1, 6, 2, 17, 19, 4, 3; *fryc* 'początkujący złodziej': 2; *buchacz hołotnik/ hołociarz/ hołotnik* 'złodziej koni (też bydła)': 21, 8, 2, 17, 4, 3, 31; *buchacz klawiszarz/ klawiszarz/ klawisznik* 'złodziej mieszkaniowy, włamywacz wytrychowy': 6, 16, 17, 18, 19, 20, 4, 3; *konduktor* 'nędzarz, złodziej gościńcowy': 3; *kurzej/ kurarz* 'złodziej drobiu': 1; *marwicher* 'złodziej kieszonkowy': 3 (por. *matawicher* 'złodziej kieszonkowy': 16); *buchacz pająkowy/ pajęczarz* 'złodziej bielizny ze strychu': 21, 6, 7, 16, 3, 31; *papracz* 'nieudolny złodziej': 1; *szopenfeler/ szopenfeldziarz* 'złodziej popełniający kradzież w sklepie lub magazynie w czasie rzekomego kupna': 3; *szmyracz* 'kieszonkowy złodziej': 11; *buchacz potokowy/ potokarz* 'kradnący z wozu i platform': 7, 17, 18, 3. Oczywiście, na dalszych etapach rozwoju socjolektu złodziejskiego zaprezentowana w tym miejscu grupa nazw wyraźnie zmalała.

Podnosząc sprawę losów omawianych nazw, należy zwrócić uwagę nie tylko na kwestię ich trwania w samym socjolekcie przestępczym, ale również na zagadnienie ich stopniowego upowszechniania się, przedostawania się do polszczyzny ogólnej oraz innych środowiskowych odmian polszczyzny (zob. m.in. Milewski 1971). Otóż okazuje się, że część określeń jest już odnotowywana w dawnych słownikach ogólnych. W *Słowniku warszawskim* znajdziemy bowiem między innymi następujące wyrazy: *wiarus, konduktor, metr, labun, potokarz, pajęczyniarz, sztymp* czy *frajer*. To z kolei dowodzi, że już wówczas tajność jako cecha socjolektu przestępczego słabła – mowa członków półświatka z wolna traciła swoją istotną funkcję, wszak znajomość słownictwa złodziejskiego poza środowiskiem powodowała, że przestępcom trudniej było uczynić komunikację niezrozumiałą dla osób spoza grupy.

Rozwiązanie skrótów

AwU – Gorbač O., 2006, *Arǵo v Ukraïni*, L'viv: [Горбач О., 2006, *Арго в Україні*, Львів].

Bań – Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.

Bm – [b.a.] *Blatnaâ muzyka. Slovar' žargonâ prestupnikov. Izdanie upravleniâ uġolovnogo rozyska respubliky*, Moskva 1923: [Блатная музыка. Словарь жаргона преступников. Издание управления уголовного розыска республики, Москва 1923].

BmT – Trahtenberg V.F., 1908, *Blatnaâ muzyka („žargon” tûr'my)*, Sankt-Peterburg: [Трахтенберг В.Ф., 1908, *Блатная музыка („жаргон” тюрьмы)*, Санкт-Петербург].

- Br – Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- DdG – Avé-Lallemant F. Ch.B., 1858, *Das deutsche Gaunerthum in seiner social-politischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen Bestande. Zweiter Theil*, Leipzig.
- Die – Anton F.C., 1859, *Wörterbuch der Gauner- und Diebessprache. Dritte verbesserte Auflage*, Berlin.
- Esrj – Fasmer M.R., 1986, *Ètimologičeskij slovar' ruskogo àzyka*, t. 1, tłum. O. Trubačev, Moskwa: [Фасмер М.Р., 1986, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1, tłum. O. Трубачев, Москва].
- Gau – Wolf S.A., 1956, *Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache*, Mannheim.
- Gz – Estreicher K., 1867, *Gwara złoczyńców*, Warszawa.
- HoYL – Weinreich M., 1980, *History of the Yiddish Language*, Chicago–London.
- Jü – Weinberg W., 1973, *Die Reste des Jüdischdeutschen. Zweite, erweiterte Auflage*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz.
- Jz – Estreicher K., 1859, *Język złoczyńców*, „Rozmaitości. Pismo dodatkowe do Gazety Lwowskiej” 12, s. 89–92; 13, s. 97–100; 14, s. 105–110.
- Кнар – Снапиус G., 1621, *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece [...]*, Cracoviae.
- Kpl – Jaworski J., 1901, „*Kumać po lembersku*”. *Przyczynek do słownika lwowskiej gwary złodziejskiej*, „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie” VII, s. 276–281.
- Llw – Hobzej N., Šimovič K., Âstrems'ka T., Meuš-Didik G., 2009, *Leksikon l'viv's'kij. Považno ò na žart, L'viv*: [Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Меуш-Дидик Г., 2009, *Лексикон львівський. Поважно і на жарт, Львів*].
- Mz – Kurka A., 1896 (wyd. II – 1899, wyd. III – 1907), *Słownik mowy złodziejskiej*, Lwów.
- Rot – Kluge F., 1901, *Rotwelsch, Quellen, und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen*, Straßburg.
- SXVI – Mayenowa M.R., Peplowski F., Mrowcewicz K., Potoniec P., Wilczewska K., Woronczakowa L. i in., 1966 –, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXVII, Wrocław–Warszawa.
- Sgw – Wiczorkiewicz B., 1996, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa.
- SW – Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa.
- SWil – Zdanowicz A., Szyszko M.B., Filipowicz J., Tomaszewicz W., Czepieliński F., Korotyński W., 1861, *Słownik języka polskiego*, Wilno.
- Sz – Estreicher K., 1903, *Szwargot więzienny*, Warszawa.
- Szł – Ziemia J.S., 1890, *Przyczynek do słownictwa szwargotu złodziejskiego i kilka próbek poezji złodziejskiej w okolicy Dąbrowy Górniczej*, „Wisła” 4, 1, s. 152–155.
- Sžp – Potapov S.M., 1927, *Slovar' žargona prestupnikov*, Moskwa: [Потапов С.М., 1927, *Словарь жаргона преступников*, Москва].
- Trotz – Trotz M.A., 1744, *Nowy dykcyonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski [...]*, Lipsk.
- Wa – Popov V.F., 1912, *Slovar' vorovskogo i arestantskogo àzyka*, Kiev: [Попов В.Ф., 1912, *Словарь воровского и арестантского языка*, Киев].
- Wj – Klepsch A., 2004, *Westjiddisches Wörterbuch. Auf der Basis dialektologischer Erhebungen in Mittelfranken. Band 1*, Tübingen.
- WjL – Lebedev V., 1909, *Slovar' vorovskogo àzyka*, „Vestnik policii”, s. 22–24: [Лебедев В., 1909, *Словарь воровского языка*, „Вестник полиции”, s. 22–24].

- Žp – Ludwikowski W., Walczak H., 1922, *Žargon mowy przestępców*. „Błatna muzyka”. *Ogólny zbiór słów gwary złodziejskiej*, Warszawa.
- Žz – Udziela S., 1892, *Žargon złodziejski we Lwowie* (rękopis; cyt. za: M. Rak, 2016, *Kilka uwag o socjolekcie przestępczym polszczyzny przedwojennego Lwowa*, „Socjolingwistyka” 30, s. 133–145).

Bibliografia

- Altbauer M., 2003, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, Kraków.
- Althaus H.P., 1963, *Jüdisch-hessische Sprachbeziehungen*, „Zeitschrift für Mundartforschung” XXX, 2, s. 104–156.
- Bárczi G., Országh L., Balácsi J. (red.), 1992, *A magyar nyelv értelmező szótára*, Budapest.
- Blihari M., 1995, *Slovoobrazovatel'noe gnezdo i frazeologizmy ot slova „blat” v sovremennom russkom ōzyke* [Блихарски М., 1995, *Словообразовательное гнездо и фразеологизмы от слова „блат” в современном русском языке*], [w:] *Prace Językoznawcze. Tom 23: Zagadnienia ogólnojęzykoznawcze i slawistyczne*, red. H. Fontański, Katowice, s. 65–70.
- Bondaletov V.D., 1980, *Grečeskie zaimstvovanĭa v russkih, ukrainskih, belorusskih i pol'skih argo*, „Ėtimologiĭa”, s. 64–79; [Бондалетов В.Д., 1980, *Греческие заимствования в русских, украинских, белорусских и польских арго*, „Этимология”, s. 64–79].
- Brzezina M., 1986, *Polshczyzna Źydów*, Kraków.
- Bykov V., 1994, *Žargonoidy i Źargonizmy v reči russkoōzyčnogo naseleniĭa („Novye” slova i značeniĭa v sovremennom russkom ōzyke)*, „Rusistika” 1–2, s. 85–95; [Быков В., *Жаргон-оиды и жаргонизмы в речи русскоязычного населения („Новые” слова и значения в современном русском языке)*, „Русистика” 1–2, s. 85–95].
- Doroszewski W., 1948, *O wyrazach „szaber”, „szabrować” i pokrewnych*, [w:] tegoż, *Rozmowy o języku*, Warszawa, s. 93–101.
- Ėrmolenko S. [Єрмоленко С.], 2021, *The Category of disembodied proper names and linguistic-cultural description of Ukrainian eponyms, with special reference to eponyms in „Leksikon L'viv's'kij” [„Лексикон Львівський”]*, „Slavia Orientalis” LXX, 3, s. 559–622.
- Garlic'ka T.S., 2014, *Žargonna leksika ōk lingvističnij ĭ sociokul'turnij fenomen mi's'kogo movlennĭa*, „Naukovij visnik MiŹnarodnogo humanitarnogo universitetu. Ser. Filologĭĭa” I, 11, s. 17–20; [Гарлицька Т.С., 2014, *Жаргонна лексика як лінгвістичний і соціокультурний феномен міського мовлення*, „Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія” I, 11, s. 17–20].
- Gnatŭk V., 1896, *Lirniki. Lirnic'ki pi'sni, molitvi, slova, zvi'stki ĭ t. p. pro lirnikiv povĭtu Bučac'kogo*, „Etnografičnij zbĭrnik” 2, s. 1–76; [Гнатюк В., 1896, *Лірники. Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. п. про лірників повіту Бучацького*, „Етнографічний збірник” 2, s. 1–76].
- Gorbač O., 1974, *Pravoporušnic'ki shĭdn'o-ukraĭns'ki argotizmi v dotičnih slovnikah ĭ v literaturĭ pered 1-oĭ Svĭtovo vĭjnoĭ*, [w:] *Zbĭrnik na pošanu ĭvana Mirčuka (1891–1961). Symbolae in memoriam Ioannis Mirtschuk (1861–1961)*, red. O. Kul'čic'kij, Monachium–Nowy Jork–ParyŹ–Winnipeg, s. 14–28; [Горбач О., 1974, *Правопорушницькі східньо-українські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед 1-ою Світовою війною*, [w:] *Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961). Symbolae in memoriam Ioannis Mirtschuk (1861–1961)*, red. O. Кульчицький, Monachium–Nowy Jork–ParyŹ–Winnipeg, s. 14–28].
- Górawski W., 1982, *Słownik gwary lwowskiej*, „Poradnik Językowy” 2, s. 111–117.

- Grabias S., 2019, *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Lublin.
- Gračëv M.A., 2005, *Ot Van'ki Kaina do mafii*, Sankt-Peterburg: [Грачëв М.А., 2005, *От Ваньки Каина до мафии*, Санкт-Петербург].
- Gračëv M.A., Mokienko V.M. (red.), 2008, *Russkij žargon. Istoriko-ëtimologičeskij slovar'*, Moskva: [Грачëв М.А., Мокиенко В.М. (red.), 2008, *Русский жаргон. Историко-этимологический словарь*, Москва].
- Günther L., 1910, *Beiträge zur Systematik und Psychologie des Rotwelsch und der ihm verwandten deutschen Geheimsprachen*, „Archiv für Kriminologie (Kriminalanthropologie und Kriminalistik)” XXXVIII, 3–4, s. 193–288.
- Günther L., 1912a, *Beiträge zur Systematik und Psychologie des Rotwelsch und der ihm verwandten deutschen Geheimsprachen*, „Archiv für Kriminologie (Kriminalanthropologie und Kriminalistik)” XLVIII, 1–2, s. 1–31.
- Günther L., 1912b, *Beiträge zur Systematik und Psychologie des Rotwelsch und der ihm verwandten deutschen Geheimsprachen*, „Archiv für Kriminologie (Kriminalanthropologie und Kriminalistik)” XLVIII, 3–4, s. 289–314.
- Günther L., 1913, *Beiträge zur Systematik und Psychologie des Rotwelsch und der ihm verwandten deutschen Geheimsprachen*, „Archiv für Kriminologie (Kriminalanthropologie und Kriminalistik)” LIV, 1–2, s. 148–192.
- Gutknecht Ch., 2014, *Die geheimnisvolle Chonte. Woher das das jiddische Wort für 'Hure' stammt, darüber streiten die Experten*, „Jüdische Allgemeine” 69, 36, s. 17.
- Habela J., Kurzowa Z., 1989, *Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku*, Kraków.
- Jakubowska U., 1998, *Mit lwowskiego batiara*, Warszawa.
- Kania S., 1972, *Grypsera*, „Poradnik Językowy” 10, s. 597–602.
- Kirschner B., 1930, *Vulgärausdrücke*, [w:] *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, t. 4, cz. 2, red. G. Herlitz, B. Kirschner, Berlin, s. 1254–1268.
- Królikowska S., 1975, *O współczesnym słownictwie przestępców*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego – Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria 1” 110, s. 55–77.
- Kurzowa Z., 1983, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa–Kraków.
- Machnicka V., 2007, *Ludzie i festy oraz frajerzy i cwele, czyli określenia osób w gwarze więziennej (na podstawie powieści „Zbrodnia i...” Jerzego Trębieckiego)*, „Conversatoria Linguistica” I, s. 29–37.
- Małocha A., 1994, *Żydowskie zapożyczenia leksykalne w socjolekcie przestępczym*, [w:] *Język a kultura. Tom 10: Języki subkultur*, red. J. Anusiewicz, B. Siciński, Wrocław, s. 135–170.
- Milewski S., 1971, *Gwara przestępcza i jej przenikanie do języka ogólnego*, „Poradnik Językowy” 2, s. 92–101.
- Milik J.T., 1947, *Szaber*, „Język Polski” XXVII, 1, s. 21–23.
- Młotek M., 1989, *Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku*, Londyn.
- Okarins'kij V., 2016, *Ândrus, antek, mahabunda ta inši. Ukraïns'ka ì lokal'ni recepčii subkul'turi „batâriv” na tli konstruïvannâ modernogo mîtu batâriv ì staroi margînal'nosti (druga polovina HÎH st.–1939 r.)*, [w:] *Ukraïna – Êvropa – Svit. Mižnarodnij zbirnik naukovih prac'. Seriâ: Îstorîâ, mižnarodni vidnosi. Vipusk 18*, red. L.M. Aleksîêvec', Ternopił', s. 215–237: [Окаринський В., 2016, *Яндрус, антек, махабунда та інші. Українська*

- i локальні реценції субкультури „батьків” на тлі конструювання модерного міту батьків і старої маргінальності (друга половина XIX ст.–1939 р.), [w:] Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Випуск 18, red. Л.М. Алексієвець, Тернопіль, s. 215–237].*
- Omećins'kij O., 1983, *Mova Ternopil'sini*, [w:] *Šlâhami Zolotogo Podillâ. Tom 2*, red. G. Âvors'kij, Ternopil', s. 190–199; [Омецінський О., 1983, *Мова Тернопільщини*, [w:] *Шляхами Золотого Поділля. Том 2*, red. Г. Яворський, Тернопіль, s. 190–199].
- Oryńska A., 1991, *Kategorie semantyczne leksyki języka potocznego i gwary więziennej*, [w:] *Język a Kultura. Tom 2: Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzyrnina, J. Bartmiński, Wrocław, s. 80–106.
- Pacuła J., 2020a, *Kilka uwag o polskim socjolekcie przestępczym z okresu XVIII w. (glosa do informacji z „Gazety Warszawskiej” z 1778 r.)*, „Forum Filologiczne Ateneum” 8, s. 163–180.
- Pacuła J., 2020b, *Leksyka dotycząca „najstarszego zawodu świata” w polskim socjolekcie przestępczym z XIX i początku XX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Linguistica” 39, s. 129–152.
- Pacuła J., 2020c, *Słownictwo związane z kradzieżą drobiu w polskim socjolekcie przestępczym z przełomu XIX i XX wieku*, „Heteroglossia. Studia kulturoznawczo-filologiczne” 10, s. 115–131.
- Pacuła J., 2021a, *Garść słów z XVI-wiecznego języka złoczyńców (glosa do artykułów Witolda Maisla [1956 r.] i Bogdana Walczaka [1993 r.]*), „Prace Językoznawcze” XXIII, 1, s. 5–18.
- Pacuła J., 2021b, *Słownictwo dotyczące kradzieży w polskim socjolekcie przestępczym – spojrzenie diachroniczne (leksyka wyekscerpowana z opowiadania Antoniego Langego „Fatum” z 1925 roku)*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii” 3, s. 318–335.
- Rak M., 2016, *Kilka uwag o socjolekcie przestępczym polszczyzny przedwojennego Lwowa*, „Socjolingwistyka” XXX, s. 133–145.
- Rieger J., 1996, *Język polski dawnych Kresów Wschodnich. Studia i materiały*, Warszawa.
- Seiffert I., 1992, *Dawny dialekt miejski Lwowa. Część 1*, Wrocław.
- Słuszkiewicz E., 1951, *Dwa słowa o „szabrze” i o „talizmanie”*, „Poradnik Językowy” 10, s. 7–12.
- Stępnia K., 1970, *O kształt współczesnej gwary przestępczej*, „Przegląd Humanistyczny” XIV, 1 (76), s. 149–157.
- Stępnia K., 1973, *Polska gwara złodziejska*, „Јужнословенски филолог. Повремени спис за словенску филологију и лингвистику” 30, 1–2, s. 203–209.
- Thiele A.F., 1842, *Die jüdischen Gauner in Deutschland, ihre Taktik, ihre Eigenthümlichkeiten und ihre Sprache*, Berlin.
- Tomaszewski J., Żbikowski A., 2001, *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, Warszawa.
- Ułaszyn H., 1951, *Język złodziejski*, Łódź.
- Walczak B., 1993, *Najstarszy polski słowniczek gwary złodziejskiej*, „Kronika Miasta Poznania” 61, 1/2, s. 60–64.
- Wożytko M., 2016, *Od „chąśnika” do „kradzieźnika” – jak zmieniały się nazwy „złodzieja” na przestrzeni wieków*, [w:] *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, t. 6, red. J. Przyklenk, W. Wilczek, Katowice, s. 109–118.
- Zajączkowski A., 1950, *W sprawie wyrazu „szaber”*, „Poradnik Językowy” 6, s. 10–11.
- Zimmermann C.W., 1847, *Die Diebe in Berlin*, Berlin.
- Zornickij A.V., 2012, *Evrejskie ètimologii russkih ugovolnyh argotizmov i metodologičeskie trudnosti ih izučeniâ*, „Novitnâ filologiâ” 41, s. 63–79; [Зорницький А.В., 2012, *Еврейские этимологии русских уголовных арготизмов и методологические трудности их изучения*, „Новітня філологія” 41, s. 63–79].

**Robbers about themselves – the history of thieves' names in the criminal sociolect
(on material from the 19th century)**

Abstract

The article concerns the history of Polish criminal jargon. The author presented 68 names of thieves. He extracted linguistic material from 19th-century texts, but some of the collected units are much older. The author presented the provenance of the names and characterized the material in formal and semantic terms. The author drew attention to the territorial diversity of names – their functioning in the speech of criminals operating in different partitions and their fate after the unification of various parts of Poland. Among the names discussed are, for example: *andrus*, *klawiszarz*, *pajęczeniarz*, *szpringer*, *marwicher*, *jold*.

